

वामदेवो गौतमः। अग्निः। त्रिष्टुप्

यो मर्त्येष्वमृतं ऋतावा देवो देवेष्वरतिर्निधायि।

होता यजिष्ठो महा शुच्यै हव्यैरग्निर्मनुष ईर्यध्वै ॥ ४.००२.०१

यः। मर्त्येषु- अनित्येषु। अमृतः- नित्यः। ऋतावा- प्रकृतिनियतिसम्पन्नः। देवेषु- द्योतकेषु। देवः- द्योतकः। अरतिः- रागातीतः। निधायि- निहितः। होता- देवाह्वाता। यजिष्ठः- अतिशयेन पूज्यः। अग्निः। महा- महिम्ना। शुच्यै- उद्दीपनाय। हव्यैः- चरुपुरोडाशध्यानभावनादिहविर्भिः। मनुषः- मनुष्यस्य। ईर्यध्वै- प्रेरणाय ज्वलति ॥१॥

इह त्वं सूनो सहसो नो अद्य जातो जातौ उभयौ अन्तरग्ने।

दूत ईयसे युयुजान ऋष्व ऋजुमुष्कान्वृषणः शुक्राँश्च ॥ ४.००२.०२

ऋष्व- महात्मन्। सहसः सूनो- शक्तिपुत्र। अग्ने। जातः- आविर्भूत एव। उभयान् जातान्- देवमनुष्याणाम्। अन्तः- मध्ये। अद्य- इदानीम्। नः- अस्मदर्थम्। इह-अत्र। दूतः। ऋजुमुष्कान्- अवितथवृषणान्। वृषणः- रेतःसेचकान्। शुक्रान्- शुभ्रानश्वान् प्राणप्रतीकान्। युयुजानः- स्वरथे योजयन्। ईयसे- गच्छसि ॥२॥

अत्या वृधस्त्रू रोहिता घृतस्त्रू ऋतस्य मन्ये मनसा जविष्ठा।

अन्तरीयसे अरुषा युजानो युष्माँश्च देवान्विश आ च मर्त्यान् ॥ ४.००२.०३

वृधस्त्रू- हव्यं क्षरन्तौ। घृतस्त्रू- ज्योतिः क्षरन्तौ। मनसा जविष्ठा- मनोवेगौ। अत्या- प्राणाश्चौ। रोहिता- रोचमानौ। ऋतस्य- ऋताख्यरथसम्बन्धिनौ। मन्ये- ध्यायामि। अरुषा- रोचमानावश्चौ। युजानः। युष्माँश्च देवान् विश आ च मर्त्यान्- देवमनुष्याणाम्। अन्तः- मध्ये। ईयसे- गच्छसि ॥३॥

अर्यमणं वरुणं मित्रमेषामिन्द्राविष्णू मरुतौ अश्विनोत।

स्वश्वो अग्ने सुरथः सुराधा एदु वह सुहविषे जनाय ॥ ४.००२.०४

एषाम्- एतेषां मर्त्यानां मध्ये। सुहविषे जनाय- शोभनहविष्कायोपासकाय। अर्यमणम्- औदार्याधिदैवतम्। वरुणम्- ऋताधिदैवतम्। मित्रम्- स्नेहाधिदैवतम्। इन्द्राविष्णू- ईशनाधिदैवतं सर्वव्यापिनमन्तर्यामिणमपि। मरुतः- प्राणविशेषान्। उत- अपि च। अश्विना- प्राणेशनशक्तिभूतौ। अग्ने- सर्वभूतहितकृतो। सुराधाः- सुसंसिद्धः सन्। सुरथः- शोभनवाहनः। स्वश्वः- शोभनप्राणः। आ वह ॥४॥

गोमाँ अग्नेऽविमाँ अश्वी यज्ञो नृवत्सखा सदमिदप्रमृष्यः।

इळावाँ एषो असुर प्रजावान्दीर्घो रयिः पृथुबुधः सभावान् ॥ ४.००२.०५

असुर- प्राणद। अग्ने- पावक सत्कृतो। एष मदीयो यज्ञः। गोमान्- धेनुयुक्तश्चिद्रश्मियुक्तः। अविमान्- रक्षायुक्तः कान्तिमान्। अश्वी- तुरगोपेतः प्राणमयः। नृवत्सखा- कल्याणाभिजनानां मित्रम्। सदमित्- सदैव। अप्रमृष्यः- अप्रधृष्यः। इळावान्- मन्त्रयुक्तः। प्रजावान्- धर्मसन्ततियुक्तः। दीर्घः- दीर्घकालरचितः। रयिः- सम्पद्भूतः। पृथुबुधः- दृढभूमिकः। सभावान्- सत्सङ्गयुक्तः ॥५॥

यस्त इध्मं जभरत्सिष्विदानो मूर्धानं वा ततपते त्वाया।

भुवस्तस्य स्वतवाँ पायुरग्ने विश्वस्मात्सीमघायत उरुष्य ॥ ४.००२.०६

यः। ते- त्वदर्थम्। इध्मम्- त्वदिन्धनार्थं साधनम्। सिष्विदानः- स्विद्यद्वात्रः कठिनकर्मयुक्तः। जिष्विदा गात्रक्षरणे। जभरत्- आहरति। त्वाया- त्वत्कामनया। मूर्धानम्- मस्तकम्। ततपते- तापयति। तस्य। अग्ने। स्वतवान्- धनवानिति सायणः। पायुः- पालकः। भुवः- अभवः। सीम्- एतम्। विश्वस्मात्- सर्वस्मात्। अघायतः- पापकामाद्दुष्टात्। उरुष्य- रक्ष ॥६॥

यस्ते भरादन्नियते चिदन्नं निशिषन्मन्द्रमतिथिमुदीरत।

आ देवयुरिन्धते दुरोणे तस्मिन्नयिर्धुवो अस्तु दास्वान् ॥ ४.००२.०७

यः । अन्नियते- हव्यकामाय । ते- तुभ्यम् । अन्नम्- हव्यम् । भरात्- विभृयात् । मन्द्रम्- रसम् । निशिषत्- ददाति । अतिथिम् । उदीरत्- परिचरति । देवयुः- देवकामः । दुरोणे- स्वगृहे । आ- आभिमुख्येन । इन्धते- त्वामुदीपयति । तस्मिन् । ध्रुवः- दृढः । दास्वान्- दाता । रयिः । अस्तु- भवतु ॥७॥

यस्त्वा दोषा य उषसि प्रशंसात्प्रियं वा त्वा कृणवते हविष्मान् ।

अश्वो न स्वे दम् आ हेम्यावान्तर्महसः पीपरो दाश्वांसम् ॥ ४.००२.०८

यः । दोषा उषसि- दिवारात्रम् । त्वा- त्वाम् । प्रशंसत्- स्तौति । हविष्मान्- हविर्युक्तः सन् । त्वा- त्वाम् । प्रियम् । कृणवते- कुरुते । तम् । दाश्वांसम्- दातारम् । स्वे दमे- तस्य सदने । हेम्यावान्- रोचमानः । अश्वो न- तुरग इव सञ्चरन् । अंहसः- अघात् । पीपरः- पारं नय ॥८॥

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय दाशदुवस्त्वे कृणवते यतस्तुक् ।

न स राया शशमानो वि यौषन्नैनमंहः परि वरदघायोः ॥ ४.००२.०९

अग्ने । यः । अमृताय- देवाय । तुभ्यम्- ते । दाशत्- ददाति । यतस्तुक्- उद्यतपात्रः । त्वे- तुभ्यम् । दुवः- परिचर्याम् । कृणवते- करोति । सः । शशमानः- स्तोता । राया- सम्पदा । न वि योषत्- न पृथक् भवति । एनम्- एतम् । अघायोः- पापमिच्छतः । अंहः- आहननम् । न । परि वरत्- परिवृणुयात् ॥९॥

यस्य त्वमग्ने अध्वरं जुजौषो देवो मर्तस्य सुधितं रराणः ।

प्रीतेदसद्धोत्रा सा यविष्ठासाम यस्य विधतो वृधासः ॥ ४.००२.१०

मर्तस्य- मर्त्यस्य । सुधितम्- शोभनधारणायाम् । रराणः- रममाणः । देवः- द्योतमानः सन् । अग्ने । यस्य । अध्वरम्- ध्वररहितमुपासनम् । जुजौषः- सेवसे । यस्य । विधतः- परिचरतः । वृधासः-

देवा वर्धका भवन्ति । तस्य । सा । होत्रा- वाक् । होत्राशब्दो वाङ्नामसु पठितः । प्रीता । असत्-
भवति । यविष्ठ- युवतम । असाम- तस्य सम्बन्धिनो वयं भवेम ॥१० ॥

चित्तिमचित्तिं चिनवद्वि विद्वान्पृष्ठेवं वीता वृजिना च मर्तान् ।

राये च नः स्वपत्याय देव दितिं च रास्वादितिमुरुष्य ॥ ४.००२.११

पृष्ठेव- अश्वारोहको यथा पृष्ठानि पृथक्करोति तथा । अथवा यथा योगी
स्वपृष्ठभूतेडापिंगलासुषुम्नानाडीर्विविच्यावगच्छति तथा क्रमशः सुषुम्नामाश्रयति तथा । वीता-
कमनीयानि पुण्यानि । वृजिना- आवर्जनीयानि पापानि । च । मर्तान्- मर्त्येषु । चित्तिम्- चेतनम् ।
अचित्तिम्- अचेतनम् । वि चिनवत्- विचिनोतु पृथक्करोतु चेतनमाश्रयते च । देव- द्योतनशील ।
राये- दानयोग्यधनाय । च । स्वपत्याय- शोभनसन्ततये । दितिम्- व्यक्तप्रकृतिम् । रास्व- प्रयच्छ ।
अदितिम्- अव्यक्तप्रकृतिम् । च । उरुष्य- रक्ष ॥११ ॥

कविं शशासुः कवयोऽदब्धा निधारयन्तो दुर्यास्वायोः ।

अतस्त्वं दृश्यौ अग्रे एतान्पद्भिः पश्येरद्भुताँ अर्य एवैः ॥ ४.००२.१२

आयोः- यजमानस्य । दुर्यासु- गृहेषु । अदब्धाः- अतिरस्कृताः । निधारयन्तः- अग्निं भरन्तः ।
कवयः- क्रान्तदर्शिनः । कविम्- क्रान्तदर्शिनम् । शशासुः- अनुशासनं चक्रुः । अतः- तस्मात् ।
त्वम् । अग्रे । अर्यः- आर्यशीलः सन् । एवैः- गतियुक्तैः । पद्भिः- पद्भिः सदाचरणैरिति भावः ।
अद्भुतान्- दिव्यान् । एतान्- एनान् । दृश्यान् । पश्येः ॥१२ ॥

त्वमग्ने वाघते सुप्रणीतिः सुतसौमाय विधते यविष्ठ ।

रत्नं भर शशमा नाय घृष्वे पृथुश्चन्द्रमवसे चर्षणिप्राः ॥ ४.००२.१३

घृष्वे- दीप्त । यविष्ठ- युवतम । अग्ने- सत्क्रतो पावक । वाघते- स्तोत्रे । सुतसौमाय-
रसनिष्पादकाय । विधते- परिचरते । त्वम् । सुप्रणीतिः- शोभनप्रकर्षनेता भव । चर्षणिप्राः-

मनुष्याणां कामपूरकः सन्। अवसे- रक्षायै। शशमानाय- स्तोत्रे। पृथु- प्रभूतम्। चन्द्रम्-
आह्लादकम्। रत्नम्। आ भर- आहर ॥१३॥

अधा ह यद्वयमग्ने त्वाया पङ्क्तिर्हस्तेभिश्चकृमा तनूभिः।

रथं न क्रन्तो अपसा भुरिजोऽर्द्धतं येमुः सुध्य आशुषाणाः ॥ ४.००२.१४

अध- अथ। ह। यत्- यस्मात्। वयम्। अग्ने। त्वाया- त्वत्कामनया। पङ्क्तिः- पङ्क्तिः। हस्तेभिः-
करैः। तनूभिः- स्वदेहैः। चकृम- कर्माणि कृतवन्तः। तस्मात्। सुध्यः- शोभनध्यानाः।
आशुषाणाः- व्याप्नुवन्तः। अपसा- शोभनकर्मणा। क्रन्तः- शिल्पिनः। रथम्- वाहनम्। न- इव।
भुरिजोः- भरमाणयोर्द्यावापृथिव्योः। ऋतम्- प्रकृतिनियतिभूतसत्यम्। येमुः- उद्यच्छन्ति ॥१४॥

अधा मातुरुषसः सप्त विप्रा जायेमहि प्रथमा वेधसो नृन्।

दिवस्पुत्रा अङ्गिरसो भवेमाद्रिं रुजेम धनिनं शुचन्तः ॥ ४.००२.१५

अध- अथ। मातुः- जनन्याः। उषसः- प्रभात्या विद्यायाः सकाशात्। नृन्- चित्किरणान्। सप्त-
सप्तभूमिकोपासकाः। विप्राः- मेधाविनः। प्रथमाः- मुख्याः। वेधसः- विधायका वयम्। जायेमहि-
जनयामः। दिवस्पुत्राः- दिव्याः। अङ्गिरसः- अङ्गनशीलाः। भवेम। शुचन्तः- शोधयन्तः।
धनिनम्- गोमन्तं चिद्रश्मिबन्धकमिति भावः। अद्रिम्- जडोपलक्षितं पर्वतम्। रुजेम-
भिन्द्याम ॥१५॥

अधा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासौ अग्न ऋतमाशुषाणाः।

शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरपं व्रन् ॥ ४.००२.१६

अध- अथ। यथा। नः- अस्माकम्। पितरः- आचार्याः पूर्वपुरुषा वा मार्गदर्शकाः। परासः-
श्रेष्ठाः। प्रत्नासः- पुराणाः। अग्ने। ऋतम्- प्रकृतिनियतिभूतसत्यम्। आशुषाणा- व्याप्नुवन्तः।
शुचि- शुद्धम्। दीधितिम्- ज्योतिः। अयन्- प्रपन्नाः। उक्थशासः- मन्त्रोच्चारकाः। क्षाम-

क्षयकारणमन्धकारम् । भिन्दन्तः- नाशयन्तः । अरुणीः- उषःसम्बन्धिनो
विद्यासम्बन्धिनश्चित्किरणान् । अप ब्रन्- अपावृण्वन् ॥१६॥

सुकर्माणः सुरुचौ देवयन्तोऽयो न देवा जनिमा धमन्तः ।

शुचन्तौ अग्निं ववृधन्त इन्द्रमूर्ध्वं गव्यं परिषदन्तो अगमन् ॥ ४.००२.१७

सुकर्माणः- शोभनकर्माणः । सुरुचः- शोभनप्रकाशाः । देवयन्तः- देवकामाः । देवाः- द्युतिमन्तः ।

अयो न- अयो भस्त्रेणेव । धमन्ति- शोधयन्ति । अग्निम्- सत्क्रतुम् । शुचन्तः- शोधयन्तः । इन्द्रम्-
ईशानाधिदैवतम् । ववृधन्तः- वर्धयन्तः । ऊर्व- विस्तृतम् । गव्यम्- चिद्रश्मिसमूहम् । परिषदन्तः-
परितः सन्तः । अगमन्- अगच्छन् ॥१७॥

आ यूथेव क्षुमति पश्वो अख्यदेवानां यज्जनिमान्त्युग्र ।

मर्तानां चिदुर्वशीरकृप्रन्वृधे चिदर्य उपरस्यायोः ॥ ४.००२.१८

उग्र- उद्गूणाग्निः । क्षुमति- शब्दयुक्ते गोष्ठे । पश्वः- गाः । यूथेव- वृषभ इव । देवानां जनिमानि-
गाश्चिद्रश्मीन् । अख्यत्- ऋषिगणोऽपश्यत् । मर्तानाम्- मर्त्यानाम् । ऊर्वशीः- उरु व्याप्ताः
मूलशक्तिधाराभवरसकणभूताः । अकृप्रन्- ऋषयोऽकल्पयन् । अर्यः- आर्यः । उपरस्य- उत्तस्य ।
वृधे- वृद्धये । आयोः- मनुष्यस्य । पोषणाय समर्थो भवति ॥१८॥

अकर्म ते स्वपसो अभूम ऋतमवस्रन्नुषसौ विभातीः ।

अनूनमग्निं पुरुधा सुश्चन्द्रं देवस्य मर्मजतश्चारु चक्षुः ॥ ४.००२.१९

देवस्य । चारु- कल्याणीम् । चक्षुः- दर्शनशक्तिम् । मर्मजतः- शोधयन्तः । ते- त्वदर्थम् । अकर्म-
कर्म कृतवन्तः । स्वपसः- शोभनकर्माणः । अभूम । विभातीः- प्रकाशयुक्ताः । उषसः- उदयदेवता
विद्याः । अनूनम्- सम्पूर्णम् । सुश्चन्द्रम्- शोभनाह्लादकरम् । ऋतम्- प्रकृतिनियतिभूतसत्यमयम् ।
अग्निम्- सत्क्रतुम् । अवस्रन्- धारयन्ति ॥१९॥

एता तै अग्न उचथानि वेधोऽवोचाम कवये ता जुषस्व ।

उच्छोचस्व कृणुहि वस्यसो नो महो रायः पुरुवार प्र यन्धि ॥ ४.००२.२०

अग्ने- पावक सर्वभूतहितक्रतो । ते- त्वदर्थम् । एता- एते । उक्थानि- मन्त्राः । वेधः- मेधाविन् ।

कवये- क्रान्तदशिनि । अवोचाम- वदामः । ता- तान् । जुषस्व- सेवस्व । नः- अस्मान् । वस्यसः-

सम्पद्वतः शरण्यान् चित्तवृत्तिस्तम्भयुक्तान् वा । कृणुहि- कुरु । उच्छोचस्व- उद्दीप्यस्व । पुरुवार-

बहुभिर्वरणीय । महः- महतीः । रायः- दानयोग्यसम्पदः । प्र यन्धि- प्रयच्छ ॥२०॥